j. galan

estudis lexics de la parla de fraga I

ESTUDIS LEXICS DE LA PARLA DE FRAGA

VOLUM I

Per J. Galan

Edita: *AFRAGA Institut d'Estudis Fragatins*
Autor: *J. Galan Castañ*
Imprimeix: *S. Coso - Fraga*
D. L. *HU/73 85*
Abril 1985

INDEX

Conceptes preliminars
Impureses/barbarismes:

1. Andiot/Titot
2. Braó
3. Cap
4. Cendrer
5. Cercavila
6. Cotxillo
7. Combregar
8. Concejal
9. Còpuls
10. Cuberta
11. Deixeble
12. Encens
13. Encreuat
14. Entrebancs
15. Escacs
16. Escarbot
17. Església
18. Estalvi
19. Faig
20. Fillol
21. Greu
22. Joan
23. Josep
24. Jutge
25. Llac
26. Llàntiga
27. Mató
28. Nebot
29. Obila
30. Orfe
31. Parpalla
32. Pere
33. Raig
34. Rebre
35. Rebuig
36. Reptar
37. Risc
38. Rogle
39. Sitja
40. Sofata
41. Tardagó
42. Tenedor
43. Trebol
44. Trencaclosques
45. Trènit
46. Vaga
47. Veri
48. Vermell
49. Videll
50. Virgen

NOTES PRELIMINARS

1. IMPURESA/BARBARISME

Potser caldria que, abans d'explicar el terme «barbarisme», aclarèixim el concepte d'«**impuresa lingüística**».

Totes les llengues tenen unes raïls (arraels) o terminacions —lexemes o morfemes— que els diferencien dels altres parlars, de les altres llengües: Popov, paganini, Piñeiro, González, son respectivament russes, italianes, gallegues i castellanes...

Una llengua és tant més pura quant menys raïls d'altres llengües tinga. Les impureses poden —com els virus— arribar a matar la llengua dins de la cual s'instal·len: així li va succeïr a l'aragonès que, de llengua de cultura, de burocràcia, llengua, en definitiva, independent, va passar a un no re, perquè el castellá se li va menjar el terreny.

Ara bé, la penetració de paraules d'una llengua a una altra es quelcom impossible d'evitar. Totes les nacions pateixen el mateix mal, però també cal dir que, absolutament totes les llengües es defenen d'eixa malaltia per mitjà de les seues Acadèmies de la Llengua, rebutgen els mots estranys i busquen les equivalents propis.

A estes paraules estranyes, d'altres nacions, d'altres llengües se li'n diu «**barbarismes**», que no te res a veure amb els barbars, sino que ve del grec «**barbaros**», que vol dir «**estranger**».

De tot això deduïm que «**barbarisme**» vol dir «**estrangerisme**» i que, per supost, no posseeix cap connotació menyspreativa.

Els castellanismes no són sino un tipus de barbarisme més.

2. CAUSES DE LA PENETRACIÓ

Hi ha qui diu que no hi ha necessitat d'aprendre la nostra llengua perquè ja tenim el castellà.

Eix argument és irritant, pobre, atemptatori contra la nostra cultura, nega de base, la revitalització del parlar.

Alguns van més enllà, buscant una llengua internacional comú a tots. En aquest segon cas, diria que si, però sense anorrear les llengües, molt al contrari, potenciant-les. En el primer cas, es clar que negar la llengua pròpia és negar la cultura pròpia,

de la cual és part importantíssima, bàssica, i un poble, un home, una dona sense cultura és un poble, un home, una dona, senzillamente, salvatges.

No hi ha conciència de llengua

Es un fet clar com la llum del dia, que s'ha intentat negar la catalanitat de la llengua de Fraga i de la Franja d'Aragó, que se n'ha fet política, se n'ha fet bandera. I, en part, s'ha conseguit.

A nivell general es pensa que parlem «**xapurreat**», això entre gent sense dobles intencions. Dins de eix sector, diguem-ne, «**popular**», n'hi ha que diuen que és català.

Els enemics principals del catalanisme els hauriem de buscar, per desgràcia, en els mitjans de comunicació: els controlen. Per la radio, pels diaris —sempre que poden— a Saragossa, a Osca, remarquen la no catalanitat de la llengua.

Passen per alt que la R.A.E. de la Llengua, la R.A.E. de la Història, ¡¡¡la Enciclopèdia Aragonesa!!! ho afirmen. Es llastimós, però és així.

Resumiria dient que el desconeixement i la despreocupació ha estat general, fins fa dos anys. Des de llavors ençà, el panorama està canviant a passes de gegant.

La cultura castellana

Bé diu el refrany que «**contra potència no hi ha resistència**». La política centralista de desidentificació, practicada des del centre, contra les nacionalitats perifèriques d'Espanya ens ha afectat com al que més.

Fins els anys 39-40, la castellanització va esser resduïda, mínima —diria jo—, o al menys igual a la resta de Catalunya.

A partir dels anys abans esmentats, la Radio, els Diaris i Revistes, l'Escola, el Cinema, la T.V. l'Església, han anat desfent els fonaments de la parla.

Un cert rebuig de «lo català»

La conciència de que no parlem com a la resta d'Aragó existeix en tothom; més que conciència és una constatació: som diferents.

I eix fet, mica degradant, ens colpeja terriblement. La gent, més papista que el Papa, per tal de esser més aragonesos que els «altres aragonesos» remarquen, accentuen, les diferències —sempre que poden— amb «**lo català**».

Quan més ens diferenciem dels catalans més ens assemellarem als «**altres**»: Cal doncs, buscar, inventar diferències en tot i més que res en la llengua. Per mostra, un botó «**roïdo**» és paraula més fragatina que «**soroll**» perquè aquesta s'assemella més al català. Es segur tan mateix, que el 80% dels fragatins no coneixen els sinonims de «**sarragoll**» o «**sarrabastall**» (dialectalisme per «**terrabastall**»), per supost, tots existents però amb un peu a la tomba.

Som diferents i la gent ha d'acceptar-ho. De pas, si l'Aragó vol fer quelcom positiu, faria bé en reconèixer un fet tant evident i, pel seu interés, refermar, donar suport a tota mena d'activitats i idees que contribueixen a la normalització de la llengua.

Eix rebuig és ridícul: no ens podem tirar pedres sobre la nostra teulada. Sempre que puc conto la següent anècdota: Recentment, un company va tindre un fill; el va batejar i el va inscriure amb el nom Josep (no José). Pocs dies desprès i anant pel carrer, una amiga de la familia va provocar el següent curt diàleg:

— I com li hau posat?
— Josep!
— Pos si que li hau ficat un nom ben català!

Caldria dir que, des de sempre, a Fraga, només hi ha hagut Joseps. Ara bé, els Joseps tenen tots de 40 anys en amunt... tots menys el nen de mon company.

Autolimitació

Totes estes raons esmentades provoquen una falta d'utilització que crea un cercle viciós, que cada volta més, ens esfonça.

Les paraules «**de sempre**» van desapareixent. Els neologismes els castellanitxem. Les paraules de cultura les desconeixem. La falta de conreu la separació i allunyament de la resta de P.P.C.C., la no lectura de llibres en català ens empobreix la llengua.

Hi ha, fins i tot, una tendència a rebutjar la creació de vocabulari, la formació de families lèxiques a partir d'un lexema. Tenim «**estalviar**» però «**estalvi**» no és fragatí!... i el mateix succeix en altres paraules com COP/GOLPE, REBRE/RECIBIR, REBUIG/RECHAS,...

Si en certs moments trobem que ens falta lèxic cult i tirem mà de paraules «**catalanes**», la gent ho veu mal. Per contra, mai diuen res si la paraula «**nova**» s'asemella al castellà.

3. COM ES PERDEN?

El mecanisme de pèrdua és senzillissim: originàriament existeix el mot propi; posteriorment s'introdueix el barbarisme i ambdòs mots conviuen durant un cert periode de temps que finalitza per la pèrdua de l'originari davant la força cultural de la nova paraula.

Veem-ho amb els noms propis: Hi ha gent gran que aferma que en la seua joventut coexistien els «**Juan**» i els «**Joan**». Avui no en queda ni un.

De «**Joseps**» i «**Josés**» —com he dit— només n'hi ha per damunt o per davall dels 40 anys.

4. QUE HEM DE FER AMB ELLS?

El treball —penso— hauria d'anar en dues direccions: Per una banda, caldria investigar i recuperar el lèxic a punt de perdre's, les frases fetes, millorar la Sintaxi. Per altra, es tractaria de, literàriament, de rebutjar tots els castellanismes. En la conversa familiar, col·loquial, rebutjar tots els que puguem, sobre tot aquells que tinguem el seu equivalent.

Voldria dir, finalment, que ens caldri més humilitat: avui a Fraga tothom pensa saber més que un doctor, caldría més que escoltèssim i ens assabentessim. Si volem que la cultura torne a naixer, la llengua ha d'occupar el lloc principalíssim que, de dret, li pertoca.

NOTA: El treball present és exclusivament lèxic; deixo per altre moment el fer estudis sobre Morfosintaxi, locucions, o refraner.

IMPURESES/BARBARISMES

1. ANDIOT/TITOT

Ambdues paraules s'apliquen normalment (fins al punt que no es coneix cap altre significat) a les persones, al mateix temps bufades i beneitotes; però cal saber que, en realitat, són el nom d'un animal gal·linaci, mes gros que el gall domèstic, amb el plomatge negre o gris, i devegades blanc, amb un apèndix carnós vermell damunt el bec i amb la sua estufadissa, en castellà PAVO.

Procedeix del mot «**INDI**» (gall (d) indi), gall de la India, d'on ve INDIOT —pejoratiu— i les seues variants ENDIOT i ANDIOT, aquesta última pròpia del dialecte occidental i del valencià.

TITO és una reducció de Indiot-inditot-titot, que es dona a València i Tortosa.

Cal dir «menjarem andiot per Nadal», per compte de «pavo».

2. BRAÓ

Els braons d'un animal són les parts inmediates a les potes en el joc de cames, que els carnissers coneixen millor per «**BRASSUELO**», castellanisme evident, introduit, amb tota seguretat, per mitjà dels menescals de llengua castellana. Eixa paraula no existeix en el lèxic fragatí, però sí ho ha fet un derivat seu: el verb «**A-BRA(B)ONAR**».

El lexema «**braó**» és clar; la—b— és, simplement, antihiàtica. A Mallorca, al braó se'n diu «**BRAVÓ**» i a Alacant, «**BRAGÓ**».

El verb vol dir «**llançar-se cap a algú o a un lloc amb fúria i iprecipitació**», en castellà «**abalanzarse**». Per exemple: «**Lo gos se li va abrabonar al coll**». També és aplicable a persones.

Té una raïl germànica, «**BRADO**», que significa «**tros de carn**».

3. CAP

L'us d'aquest mot caldria que s'extengués més. Al menys en dos dels seus principals significats —a part el geogràfic de «**cabo**» 0 prolongació del terreny dins del mar— l'equivalent a «**fi**» o «**darreries**», utilitzat en la locució «**cap d'any**», que s'hauria d'aplicar al cap de setmana, cap de mes..., i l'equivalent al castellà «**jefe**», castellanisme inadmisible, introduit —probablement— sota el sistema polític anterior.

L'utilitza la gent de Fraga en l'expressió «**CAP DE COLLA**», referintse al treballador principal d'una colla de feina que dirigeix aquesta. Amb esta petita base. deuriem acceptar com a nostres expressions tals com a «**Comandant en cap**» «**el cap de l'exercit**» i, en general. totes les accepcions de la paraula «**jefe**». Si aquesta raó de similitud lexèmica no convencés. cal que rebutgem «**JEFE**», per paraula no acorda amb el nostre sistema fonètic.

4. CENDRER

Avui està extesa l'aberració lingüística «**cenisero**» i això per dos raons: una perquè el cendrer tradicionalment s'utilitzava per a recullir la cendra d'en terra de la cuina i aparentment el «**nou objecte**» era diferent:
només recollia la cendra dels cigarros i es podia posar damunt d'una taula. L'altra. la costum de posar noms castellanitzats als nous «**invents**», troballes o objectes. en general.

Per dos raons, així mateix, debem desterrar «**CENISERO**» i utilitzar «**CENDRER**»: una perquè «**CENDRER**» es «**tot recipient utilitzat per a depositar-hi cendra**»; i la segona. perquè el lexema propi es CENDR- i no CENIS-.

5. CERCAVILLA

Nom rebut per la «passada que fa la música sonant pels carrers d'una vila per anunciar el començament d'una festa. Es compon de l'imperatiu del verb CERCAR «**recòrrer**», i del substantiu «**vila**». Caldria emprar-lo per compte de «**PASACALLES**».

6. COTXILLO

Paraula clarament enraïllada fora del nostre sistema lingüistic. Amprada del castellà «**CUCHILLO**» amb una lleu variant. La forma correcta encara que difícil d'assimilar —és ganivet o coltell. que procedeixen del frànci KNIF, amb el sufix diminutiu— ITTU, el primer, i del llatí «**CULTELLU**» el segon; el significat és el mateix en ambdós casos.

7. COMBREGAR

Administrar el sagrament de l'Eucaristia. Ha estat sustituït per «**comulgar**», del castellà «**COMULGAR**». L'església ha estat una de les vies de penetració dels castellanismes, car els capellans —els mossens— sempre han fet els seus sermons utilitzant el castellà.

Prové del llatí «**COMMUNICARE**», **mateix significat.**

8. CONCEJAL

«**Membre de l'Ajuntament**». Totalment inadmissible, sobre tot pel sò de la jota. S'hauria de sustituïr per «**CONSELLER**» o REGIDOR. Tinc acreditada —un sol testimoni de ma jaia, a travès de ma mare— l'expressió «**parèixer un cap de conseller**».

Del llatí «**consiliarum**», mateix significat.

9. COPULS

D'eixa paraula hom desconeix els significats concrets, la seua pronúncia i, fins i tot, si es pronunciava «**COPULS**» o «**COPOLS**»... fora de Fraga, car astí és viva, i significa «**paperas**». Es doncs un mot desaparegut del català amb l'excepció dita. S'hi conserven documents —de significat fosc— del segle XIV, una mostra dels quals us ofereixo:

«**E PLACH A DEU QUE NO'L TOCHA, MAS DONA TAL COLP AL COPOL DEL BREÇOL QUE'L TRENCHA**».

L'etimologia és el llatí «**CUPPULUM**», d'on ve «**cúpula**», per la forma característica que adquireix la dita enfermetat. En resum, un tresor.

10. CUBERTA

(Veure TREBOL).

11. DEIXEBLE

Vol dir «**qui rep ensenyament d'un mestre**». Castellà «**discípulo**». La pèrdua d'eix mot és de clar origen eclesiàstic. Si algún camí l'emprem és sota la forma castellanitzada de «**DISCIPUL**», que, per altra part, també es dona al País Valencià.

Del llatí «**DISCIPULU**», mateix significat.

12. ENCENS/ENCENDER

D'origen eclesiàstic, és «**el braseret amb tapadora suspès amb cadenetes, que serveix per a cremar-hi encens i a dirigir el fum d'aquest a l'altar, l'imatge, etc., a que va dedicat l'homenatge; castellà. «INCENSIARIO»**. Nosaltros utilitsem la forma «**incensari**».

Curiosament, a Fraga, hi ha el malnom de «CA L'ENCENSER», per tant és paraula existent encara que el seu significat inicial s'hage perdut. Per supost, tenim tot el dret del món a derivar-ne altres paraules d'aquesta raïl, per exemple «**ENCENS**» (incienso), i demano que es deixe de banda «**incienso**» **i d'altres mots no propis.**

13. ENCREUAT

L'aparició de nous jocs ens obliga a crear nous noms. Sempre en la linea de purificar la llengua, est joc, al mateix temps distret i intelectual que anomenem «**crucigrama**», de raïl castellana, que consisteix en endevinar les respostes d'una sèrie de preguntes i col·locar-les vertical i horitzontalment de manera que quadren, hauria d'esser rebutjat. El seu nom, en la nostra llengua és «**encreuat**», derivat de «**creu**», per la posició de les ratlles.

14. ENTREBANCS

A la gent li agrada recitar cançonetes de tota mena, curtetes, de quatre versets generalment, però amb l'excepció de les endevinalles; reben el nom general de cançonetes (de Nadal, de caramello...) Respecte a les cançonetes en que es preten

fer un joc de paraules dificil de pronunciar, ens trobem que no tenim el nom escaient (adequat). Veiem un exemple, per tots conegut:
UNA OVELLA SAGUELLA, MAGUELLA,
LLANUDA, LLANADA,
DEL CAP ESCORNADA,
VA TINDRE UN CORDER SAGUELL, MAGUELL
LLANUT, LLANAT,
DEL CAP ESCORNAT.
SI LA OVELLA NO HAGUÉS FOS SAGUELLA, MAGUELLA,
LLANUDA, LLANADA,
DEL CAP ESCORNADA,
NO HAGUÉS TINGUT UN CORDER SAGUELL, MAGUELL,
LLANUT, LLANAT,
DEL CAP ESCORNAT.

També és molt conegut aquell que diu (generalment en tota Catalunya i P.P.C.C.):
SETZE JUTGES D'UN JUTJAT
MENGEN FETGES D'UN PENJAT...

La paraula que ham de menester per aquestes cançonetes de pronúncia entremallada, ha d'esser «**ENTREBANC**», derivat probablement, segons Coromines, de «**en-travar**», amb un canvi de sufix per analogia amb «**banc**». Res de «**TRABALLENGÜES**».

15. ESCACS

Joc de càlcul que consisteix a combinar els moviments de setze peces contra altres setze de diferent color, damunt un tauler dividit en seixanta-quatre caselles quadrades, fins que un dels jugadors arriba a apoderar-se del rei o peça principal de l'altre jugador; castellà «**AJEDREZ**».

El mot «**escacs**» és un arcaïsme reintroduït dins la llengua literària moderna. En el llenguatge parlat, sobre tot a València i Mallorca, s'usa la forma castellana «**ajedrés**».

Prové del persa «**sah**» o de l'àrab «**as-sikad**», significant REI la primera i RENGLES DE CASES la segona.

Alguns dels altres moviments del joc serien «**donar escac**» (no jaque) o «**escac i mat**» (no jaque mate).

16. ESCARBOT

Aquesta paraula està encara viva però en desús. Tanmateix, cal ressucitar-la, perquè entre altres significats és l'equivalent al castellà «**piquete**», «**pelotón**». En té altres, no obstant; en general es refereix a un aplec poc nombrós d'animals o de persones; i així, hom pot parlar igualment de: un escarbot d'ovelles, un escarbot d'abelles —un petit eixam—, un escarbot de persones al sol, un escarbot de treballadors en vaga —paraula també fragatina— o un escarbot de soldats per a executar algú.

La variant, en català oriental és «**ESCAMOT**». Com es pot veure hi ha un canvi de bilabials M/B, i l'aparició d'una «**R**» no etimològica, per analogia amb paraules començades per «**ESCAR**» —escarbotar, escarbar, escarmentar...—.

L'origen es pensa ésser —no és segur— el llatí «**excaptum**» que vol dir «**extret d'un conjunt**».

17. ESGLESIA

De significat perfectament sabut, esta paraula té tendència a desaparèixer; avui el seu significat de «**temple**» l'ocupa el mot «**MISSA**» (S'ha afonat la part de dalt de missa). Per altra banda, en el significat de «**la congregació de fidels que professen la religió de Jesucrist**» s'empra la forma castellana «**IGLESIA**».

En el **DICCIONARI ALCOVER-MOLL la trovem baix la forma** «**asglesie**» i en el diari dels anys 27 al 31, «**La Ribera del Cinca**», editat a Fraga i fet per fragatins apareix com a «**Esllesia**» o «**Egsllesia**».

D'acord amb la nostra fonètica la millor pertocaria a «**ESGLLESIA**» **(pronúncia).**

Prové del greco-llatí «**ECCLESIA**», mateix significat.

18. ESTALVI

Es un exemple perfecte de la pobresa del nostre parlar. Utilitzem correctament el verb «**ESTALVIAR**» però, a l'hora de la veritat, tenint un lexema tan clar, tirem mà del castellà «**ahorro**»: caixa d'ahorros.

«**ESTALVI**» i estalviar, trenc i trencar, rebuig i rebut(t)jar, somi i somiar, canvi i canviar, etc... son paraules interrelacionades i que es poden derivar les unes de les altres. Repeteixo allò que vaig dir en el pròleg: no solsament és legitim derivar paraules, donat un lexema, sino que és imprescindible per la normalització del parlar nostre i de qualsevol llengua en general.

L'etimologia, del basc «**ESTALPE**», que vol dir «**protecció, defensa**».

19. FAIG

Es l'arbre conegut en castellà com a «**HAYA**». La forma catalana esmentada es desconeguda per no existir l'arbre en les nostres contrades. Si l'hem d'utilitzar ho fem emprant el castellà «**haya**». La falda dels elements naturals, des d'un allau de neu fins a tota mena de peixos o d'arbres, provoca la pèrdua dels noms i facilita, a través dels llibres, la penetració castellana.

Del llatí «**FAGUS**», mateix significat.

20. FILLOL

Es allò que el castellà en diu «**ahijado**», per senyalar l'infant rebut per algú coma fill propi, sense esser-ho. També s'aplica a qualsevol persona en relació als seus padrins, especialment de baptisme. El primer concepte equival al català «**afillat**» i el segon, a «**fillol**». No cal confondre-ls. Aquesta segona està molt estesa per tot arreu, València e Illes incloses.

A Fraga, el mot s'ha vist sustituït per la perifrasi «**li soc padrí**» (em refereixo a fillol, és clar), empobrint'ns el parlar per esta renúncia a noves formes. Aquesta paraula és només un aspecte, un exemple de la penetració del castellà en el llenguatge familiar —enfixeu-vos en «**tio**» (Fraga) i «**oncle**» (Torrent i Miquerensa respectivament) o en els atacs que està reben el mot «**nebot**» per la forma «**sobrino**».

Cal, doncs, rebutjar el calc semàntic «**afillat**» per el mot, més correcte, FILLOL, que per altra banda, ve del llatí «**FILIOLU**», «**FILLET**».

21. GREU

Un altre dels vehicles de castellanització —dins del terreny de la cultura o dels estudis— ha estat el lenguatge dels metges. L'evolució de la ciència fa que els neologismes, en aquesta branca, hi naixquen com els bolets.

El fet de que els metges sien castellano-parlants o utilitzen el castellà per ser una llengua culta —front al «**vulgarisme**» del català de Fraga— ha donat pit a un nombre de castellanismes, un dels quals és astí comentat: No s'ha de dir «**grave**» ni «**agravar**» sino «**GREU**» i «**AGREUJAR**», sense cap mena d'escrúpols. ¿Les raons? Claríssimes: son dos paraules que son de raïl catalana; el català posseix les pròpies.

22. JOAN

Del nom propi Joan —utilitzat per la gent— encara n'hi ha conciència: Hi ha persones de molta edat que recorden haver conegut Joans i «**Juans**» en la seua joventut (en la parla de Fraga, Joan es pronúncia amb «g» antihiàtica: Jogan): es dir: son testimonis de l'etapa prèvia a la pèrdua de la forma pròpia. Esta, per altra part, només podia ésser Joan perquè és el nom del sant —SANT JOAN—, el de la festa —LA SANJOGANADA— i, a més a més, així ho testimónien algunes cançons:

«DEMA É FESTA,
SANT JOAN LA FA,
TIRO UN TIRO:
MATO UN PARDAL,
VESTIT DE GENERAL...

Nom derivat de l'hebreu Jo-hannes, que vol dir «**Déu és propici**».

23. JOSEP

El problema dels Joseps és diferent: si a Peres i a Joans els ha matat una moda —els noms castellans— a la mort dels Joseps (per ara hi ha un fort envelliment) s'hi ha d'afegir una altra: Observeu què persones hi ha a Fraga que així es anomenen. Comproveu si tenen de 44 anys en amunt. Així succeix. La resta es diuen «**Josés**». Esta pressió cultural del castellà que ha intentat —i en certa manera, lograt— fer pensar al fragatí que els noms catalans eren vulgars i tot el castellà cult, n'ha estat la causa. Penso que no ens avergonyirem de dur els mateixos noms que tios i jaios han dut.

Per altra banda, el Registre Civil està esperant que els fragatins inscriben el nom

dels seus fills en la llengua pròpia. El que vage, a partir d'ara, no serà el primer.

24. JUTGE

Castellanisme irritant, pel fet d'emprar la «**j**» castellana. La forma correcta és «**JUTGE**». Tothom diu «**jues**» i «**jusgat**» aquest darrer amb la «**j**» catalana. Tanmateix, tothom sap l'entreabanc aquell que diu:
«SETZE JUTGES D'UN JUTJAT
MENGES FETGE D'UN PENJAT...»

El funcionari estatal és una de les vies de penetració més conegudes i que més ens ha privat de l'enfortiment de la llengua.

Del llatí «**JUDICE**», mateix significat.

26. LLANTIGA

Es el nom d'allò que, en castellà, anomenen «**lámpara**». Veiem un texte de Pere IV: «**PLEVIM-NOS DE TOTES LES VEXELLES DE LES ESGLESIES, AIXI COM SON... CALZERS I LLANTIES I ENSENCERS...**» La forma literària correcta és «**LLANTIA**». Paraula corrent per tot arreu dels Països Catalans. A Fraga, la pronunciem «**llàntiga**», amb un «g» antihiàtica, anàleg a Ragó/Raó, suar/sugar, tardagó/tardaó, sia/siga, a on/agon, etc. Originalment, la llànti(g)a era d'oli i a l'apareixer la llàntia d'electricitat, es va quedar el nom del títol per a la d'oli i el castellanisme per a la nova, car així venien les factures, els rebuts, els papers... a part d'altres raons.

Quan una persona va plena de taques se li diu que va llanti(g)ós, o ple de llàntigues.

Prové d'un creuament de LAMPADE i LANTERNA que donaren una forma vulgar no testimoniada LANTADA.

27. MATO

Nom de la massa pastosa blanca que resulta de la coagulació de la llet o del xerigot, per mitjà d'herba-col; castellà «**requesón**».

No tinc noticies de la fabricació, a Fraga, de mató, que s'obté feent bullir llet i en traure-la del foc, tirant-hi el suc d'herba-col; la llet, allavonces, es pren, es posa dins un drap penjat pels quatre cornalons, perquè s'escorre i, quan n'ha sortit el xerigot, queda el mató.

Encara que desapareguda del parlar, la conservem amagada dins d'una de les cançonetes més populars que coneixem: les tenalletes de Sant Miquel
LES TENALLETES DE SANT MIQUEL
TOTES ESTAN PLENETES DE MEL;
MEL I MELO,
GIRA, GIRA DE CANTÓ:
QUI SE GIRARÀ?...

No és mel i **meló**, sino «**mel i mató**», plat molt típic de Catalunya. Això m'ha està testimoniat pel poble. Per altra banda, en altres llocs, diuen «**mel i mató**». Eix

fenòmen de canvi d'una paraula desconeguda per un altra coneguda es dóna en altres casos. Veieu si no, la conçoneta titolada «**LO VELLET SE'N ALCE**». Nosaltros diem «**vellet**» allà on hauria de dir «**VAILET**» —així ho diuen per tot arreu— però qui sap qu és un «**vailet**»?.

28. NEBOT

L'hai inclòs perquè hi ha gent gran que afirma que no es diu està paraula —tinc testimonis— i perquè està rebent un gran atac per part de la forma castellana respectiva «**sobrino**». Hom l'identifica amb un catalanisme o catalanada (amb el sentit despectiu que es pot imaginar). Cal refermar-la i cal dir que sempre l'ham utilitzat.

Del llatí «**NEPOTE**», mateix significat.

29. ÒBILA

Moixó de presa nocturn, de plomatge molt fi, groguenc, pintat de blanc-gris i negre en la part superior, el pit completament blanc, el cap redó, bec curt i corbat de la punta, ulls grossos i brillants...; castellà, «**lechuza**». Junt amb xuta —buho—, i el «**mursol**», —mochuelo—, son els ocells característics de la nit. La gent ho sap que és un animalet. Utilitzem el mot en la frase «**TE ELS ULLS COM UNA ÒBILA**». Hi ha diferents variants, òliba, òbilo, òlbia... o òbila, com diem a Fraga... a Sueca i a Alcoi. La forma literària és òliba.

L'etimologia és el germànic UWWILO, de mateix significat.

A l'òbila se la considera com de mal averany; el seu cant és —diuen— avis de la mort, i, també —afirmen— es beu l'oli de les llànties de les esglesies. Hi ha al respecte un refrany: «**UNS FAN L'OLIBA I ALTRES ES BEUEN L'OLI...**»; uns treballen i altres trauen el profit.

30. ORFE

Es una mostra més de la pèrdua de vocabulari dins de les relacions familiars. Allò que el diccionari en diu «**mancat de pare o de mare o de tots dos; es diu especialment, de l'infant o menor d'edat que no té pares**», no existeis a Fraga. Ni els vells m'han pogut testimoniar aquest terme. No el tenim. El concepte es manté per mitjà de la perífrasi «**no té pare**», «**no té mare**», «**no té pares**». Es clar que per recuperar-la ham d'acudir a la forma pròpia del dialecte occidental, es dir, «**ORFE**», acceptant com a propis els seus valors reals i abstractes. El femení es òrfena. La forma «**huérfano**», de la que a camins, ens valem, la tenim que deixar de banda, per castellanisme.

L'evoluciò des del llatí ORPHANU fins el actual «**orfe**» es normal.

31. PARPALLA

«**Cadascú dels dos vels músculo-membranosos movibles amb que podem cobrir o descobrir, a voluntat, els globus de l'ull.**» Paraula DESAPAREGUDA i DESCONE-GUDA al nostre poble, que cal recuperar de totes totes. Si algú l'ha de menester

utilitza el castellà «**párpado**», a voltes amb accent sobre la segona «**a**» (proxiton). La forma literària és «**PARPELLA**», encara que hi ha abundants dialectalismes: palpa, palpebra, pàlpet, parpall, pepella...

La forma «**PARPALLA**» es dona també, entre altres, a Gandia i Calp, clar que amb la «**e**» final canviada per «**a**». Això que dic, testimoniat al Diccionari Alcover-Moll, figurant-hi el nom de la nostra ciutat darrera.

L'origen se l'ha de buscar en el llatí «**PALPEBRA**», de mateix significat.

32. PERE

Avui està molt estesa la forma Pedro, amb «**e oberta**» que, sense dubte, és un castellanisme que el tenim com a quelcom propi, donant mostra del profond desconeixement de la llengua i les seues raïls. Es, evidentment, un nom perdut, encara que en queda un —a l'Hospital—: Pere el de la Lloïsa.

La forma perduda, comú a tots els P.P.C.C. és Pere i això ho demostra, a més a més de la realitat, fàcilment contestable, refrans com...

«PAGANT, SANT PERE CANTA»
«PERE, PERE, TAL COM FAS, TAL TE S'ESPERA»
Topònims:
PLAÇA DE SANT PERE.
La festa:
El 29 de juny és SANT PERE.
Cançonetes:
«SANT PERE QUAN ERA CALBO
NO TENIA CABELLERA
SE LA HI VAN MENJAR LES RATES
PER DORMIR A LA PALLERA...»

«SANT PERE I SANTA ANA
TASTANT-LO
SE'L VAN ACABAR...»
Personatges populars:
«PERET I MANDINGA»

Les raons de lògica son suficients, però si hi afegiu les fonètiques —Pedro és d'evoluciò fonètica castellana —penso que sol podràn sostenir el «**fragatinisme**» de Pedro y el «**catalanisme**» de Pere aquells que no vulguen reconèixer la veritat.

Procedeix del llatí «**PETRUS**», i aquest de l'arameu «**KEFA**», «**pedra**» o «**roca**».

33. RAIG

Aquesta paraula ha rebut, simbòlicament, l'extremaució. En el seu significat de «**rayo de sol**» són contades les persones que l'utilitzen (Pareix s'en van les bromes; encà mos tocarà algún raig). El més corrent és el castellanisme «**rayo**». Inacceptable. El mateix o pitjor passa amb el significat de «**cada un dels bastons de fusta o ferro que uneixen el botó de la roda d'un carro, de un cotxe d'una bicicleta amb les corbes de**

la roda». Correntment es substitueix per **«radio»**. Ara bé, en el significat de **«porciò de líquid en moviment, sense solució de continuïtat i no suportada per cap sòlid»**, castellà **«chorro»**, està viva. Així ho testimonia el refrà: **«PEL MAIG, CADA DIA UN RAIG»**... i les expresions: **«ENGUANY, TRAUREM UN RAIG DE BLAT»**, **«N'HAN SOLTAT UN RAIG DE TONTERIES!»**, **«QUE RAIG DE COCES LI VA TIRAR LA MULA!»**.

També es diu que **«rage»** el blat, quan se'n cull en abundància.

Es urgent i imperatiu la posta al dia d'esta paraula en tots els seus significats.

Ve del llatí **«RADIU»**, de mateix significat.

34. REBRE

Significa **«pendre allò que ens donen o envien»**. En aquest sentit, el substituïm per **«resibir»**. La gent sol considerar **«rebre»** com la quintaesęncia de **«lo català»** i a **«resibir»** com la quintaèsencia de **«lo fragatí»**. Això és una equivocació puix que tenim la paraula vigent en el nostre parlar, amb el significat —per extensió— de **«ser objecte de cops violents, de ferides...»**.

A sovint se sint:

MIRA, QUE REBRAS! (bofetada).

VOLS REBRE? (un carxot).

També trobem el refrà: **«QUI CEMEQUE JA HA REGUT»**, amb un canvi de **«b»** per **«g»**, com deure/degut, beure/begut o moure/mogut.

Alguns m'han dit que no vol significar **«recibir»** sino **«pegar»**. No és cert. Suposo que la resistència existent contra aquest verb farà difícil que es torna a revitalitzar.

Del llatí, **«RECIPERE»**, mateix significat.

35. REBUIG/REBUTJAR

El verb, casi totlament desaparegut, es la forma propia del castellanisme **«rechasar»**. El sustantiu de la mateixa raïl sia del forn —els panets més lleigs— o de la fruita pares, mullareros... Els pastors encara mantenen l'ús de la forma verbal; ells, sempre que compren ovelles o ramats sencers, en **rebutgen** alguna. Entre la gran majoria de la gent el verb és desconegut. La causa d'esta quasi desaparició, podria ser el verb **«NO VALDRE»** (**«te compro el ramat, però estes quatre no te les «vull»**, en lloc de **«te las rebutjo»»**), es dir, un clar empobriment de la parla.

Ve del llatí **«REPUDIARE»**; la **T** no es pronúncia però ortogràficament és incorrecte no escriure-la. Es general en la llengua catalana.

36. REPTAR

Més que ésser un castellanisme, aques verb está desgastant-se per la influència i la força del seu sinònim **«argoir»**; ambdos volen dir **«reprendre per una mala acció»**. Caldria revitalitzar-la:

— El mestre el va reptar per no fer la feina.

- La muller va dir al marit que reptés al seu fill...
- Si no creus, ton pare et reptarà.

Del llatí «**REPUTARE**», «**considerar**».

37. RISC/ARRISCAR

Mots de la mateixa familia. «**Perill incert**», diu el diccionari.

Són sustituïts en el us corren pels castellanismes «**riesgo**» i *«arriesgar»*, introduïts en la parla, a través de l'escola o —més probablement— les publicacions periódiques —tebeos—, còmics, en general. Cal que prenem el sustantiu, el verb i la locució adverbial (fer una cosa **a risc de...**) com algo nostre, puix que pertany al refraner:

«**LO QUE NO ARRISQUE, NO PISQUE**».

38. ROGLE

En la nostra parla l'ham de pronunciar palatitzan la «**l**». Esta paraula està perdent semàntica a tot estrop. Està moribundai, tanmateix, és riquíssima, i els seus significats són d'us correntíssim. Els castellanismes se la estan menjant viva: des de «**ruedo**» a «**corro**» (de gent, d'un joc, de terra...), des de «**rollo**» de paper, fins l'«**halo**» d'un astre. Sobre tot, la segona. La nostra forma és una més de les moltes comprovades —rotle, rogle, rolde, roccle, roglle, i d'altres— però la literàrria és ROTLLE.

Del llatí «**ROTULU**», cercle.

39. SITJA

Aquest nom el rep la cavitat subterrània destinada a guardar-hi la collita, principalment de cereals. Es el cas típic de nom, a punt d'extingir-se, degut a l'evolució dels sistemes d'amatzemament. N'hi ha hagut de sitges a Fraga, a certes cases de grans. De l'utilització de la solera dels masos —segona fase— s'ha passat a la construcció de sitges de gran altura.

L'influència oficial del castellà i el desconeixement de la paraula autòctona, han deixat introduirse el barbarisme «**SILOS**» (silos de l'Arnau, del Quartel). Sitges és la paraula correcta.

Probablement deriva d'una forma «**CEIA**», d'origen ibèric, amb el significat de clot profond. Té altres significats, com ara, «**haya**», «**sima**».

La «**t**», correcta en llengua escrita, no sona en llengua parlada.

Es de us corrent en tot el territori catalano-parlant; apareix en el refraner: «**LES MITGES NO CUMPLLEN SITGES**».

40. SOFATA

Variant dialectal de «**safata**», plat molt planer, de metall, per a portar dolços, licors o altra cosa fina; equival al castellà «**bandeja**», amb qui coexisteix. Com es veu, la paraula castellana té arraconada a l'autòctona. Cal que donem a

«**sofata**» el lloc que li pertoca i a «**bandeja**» que l'utilitzem, sí... però quan parlem castellà.

Prové de l'àrab «**SAFAT**», paneret de palmes.

41. TARDAGO

Nom de l'estació de l'any compresa entre l'equinocci de setembre i el solstici de desembre (castellà «**otoño**»). Es femeni de genre i l'haviem perdut. La causa n'havia estat la divisió dels mesos abans esmentats en parts mes petites com la Sanmiquelada, el Pilar, Tots Sants, Sant Andrés, «**antes de Nadal**»..., que haviem difuminat el total. Això entre els pagesos; entre els pastors, va parèixer una forta confusió: la TARDAGO era l'època de la cria de les ovelles, quan estes només ne fien una. Es va confondre l'estació de l'any amb l'època de la cria i, així, quan les ovelles van començar a criar dos camins a l'any va succeir que el març també era la tardagó!. Els mesos —novembre i març— varen substituir l'estació. Esta va desaparèixer i només quan per necessitats de l'escola varen tindre que buscar-la, es van dirigir els ulls cap al castellà: otoño. El castellanisme quedava entronitzat.

Testimonis de la memòria d'eixa paraula foran lo so Muchacho, lo so Basilio, la so Maria la Mesquitera, lo so Perna i d'altres...

Procedeix del llatí TARDATIONE, «**tardança**», d'a TARDAONE / TARDAO / TARDOR. La forma fragatina posseix una «g» antihiàtica; la forma -OR, es producte d'una confusió dels sufixes -ONE i -ORE (anàleg a la paraula Alcabó / alcabor / alcabon).

L'utilitzen també a la Ribagorça, Conca de Tremp, Tamarit de Llitera, Balaguer... però literàriament el correcte és «**tardor**».

Cal no confondre'l amb el tard o el tardet del dia o de l'any.

42. TENEDOR/FORQUILLA

«**Forquilla**» —l'instrument tant conegut de taula— comparteix els honors de l'us amb la forma castellana —tenedor—. Potser es digue més aquesta que no l'altra però és convenient que la deixem de banda, al menys literàriament, malgrat el fortissim enraïllament que té.

Probablement ha penetrat a través de l'escola, en el moment de l'aprenentatge de les eines de la casa, con molts d'altres.

Del llatí «**FORCA**», i del verb «**TENERE**».

43. TREBOL/CUBERTA

A Fraga, a la «**superficie que limita per dalt el buit d'una cambra, d'un lloc habitable**», en diem «**TECHO**», paraula tremendament enraïllada, no obstant estar vives les paraules «**TREBOL**» i «**CUBERTA**». Esta darrera, testimoniada al Botlletí de Dialectologia Catalana, com d'us corrent en el nostre poble, equival totalment al significat de «**techo**» en castellà. Però TREBOL no té equivalència en eixa llengua al menys en el sentit que a Fraga se li dona; en altres llocs des

d'Andorra a Gandesa, des de la Llitera a la Segarra, TREBOL és sinònim de «**techo**». En el nostre parlar ho és parcialment.

Definim TREBOL com «**el conjunt de coses —vigues, canissos, rajoles— posades en una mateix pla horitzontal i en relació a d'altres també situades horitzontalment més amunt o més avall**». **Per tant —rebutjant la paraula** «**techo**»— podem dir: —«**els nois de la Remundeta encà afonaràn lo trebol (o la cuberta o el pis)**».

—«**Penjeu la llum d'oli del trebol o de la cuberta (però no del pis)**».

En tots els casos la paraula castellana cal que sigue rebutjada.

Són sinònims de trebol: cuberta, trespol, sostre i pis (parcialment).

La no equivalència total de TREBOL i TECHO i la confusió TEULADA CUBERTA, han estat les causes, al meu parer, de la desaparició d'estes paraules dels parlar corrent.

44. TRENCACLOSQUES

Problema o endevinalla difícil de resoldre; joc de càlcul consistent en una sèrie de trossos d'un dibuix que han d'ajuntar-se ordenadament fins a reconstruir el dibuix que s'havia trencat; castellà «**rompecabezas**».

La paraula, originada en la unió del verb «**trencar**» i el sustantiu «**closca**» —amb dos mots utilitzats en el nostre parlar i molt estesos en els dialectes occidental i oriental —hauria de desplaçar el respectiu castellanisme.

45. TRÈNIT

Espai de temps —originariament de tres anys— que algú ha de passar exercint un càrrec, complint un compromís, una obligació; castellà, «**plazo**». Mig moribunda, avui és corrent sentir dir «**pllas o pllasso**», de cap manera admisibles, quan caldria dir:

— Quin trènit em dones, per pagar-te el frigorífic?

— Quants trènits me fas?

— Lo dia 30 se li acaba lo trènit.

La societat de consum actual ha desenterrat esta paraula posant-la de moda. Limitada a cercles molt reduits —prestamistes— la gent ha tingut que amprar-la al castellà. Recuperem-la.

Ve del llatí TRIENNI, «**tres años, trieni**» en origen; la «**t**» final no és etimològica.

Es dona en els dialectes oriental, occidental i província de Castelló.

46. VAGA

Paraula molt vella, incorporada al llenguatge obrer en el moment de l'aparició de la Revolució industrial. Fraga, pagesa, no l'ha utilitzat i quan l'ha trobat necesaria ha recorregut al castellà «**huelga**», es dir, «**cessació en el treball, especialment per part dels obrers que treballen per altres, amb l'intenció**

d'obtindre dels patrons algún avantage, de protestar contra algú, o alguna cosa».

El sentit ancestral, tradicional, de «repòs de la feina» ha estat conservat, i, així, d'una casa no habitada, d'una horata que no es conrea, d'un home sense treball (perque no en troba), d'uns veremadors o collidors de peres que, cansats, es prenen un descans, SEMPRE S'HA DIT QUE **ESTÀN DE VAGA:**

També existeixen els derivats **«vagar», «dixar de fer»** (no puc vagar ni un dia!) i vagant (més m'estimo un vagant que una rectoria).

Si esta paraula no dentra al parlar corrent, serà pel desconeixement que tenim de la nostra llengua i de la nostra parla; el mateix podem dir de piquete —ESCARBOT— i paro —ATUR—, mots per als que posseim dos formes totalment catalanitzades i pròpies.

Del llatí VACARE, **«estar inactiu».**

47. VERI

El verí és aquella substància que, introduïda al cos en poca quantitat, causa la mort o greus perturbacions de la salut, en castellà, **«veneno»**. Coexisteixen ambdues. Veneno és general: a tanmateix, tots afirmen que allò que llança el sapo o la serp és **«VERI»**. Com se sap, ni la serp ni el sapo tenen **«veneno»**, però la gent així ho creu. També es diu d'una persona que té el gèni molt vicient, que és **«verinosa»**. Les locucions **«tindre mala guerí / jerí /»** sont variacions de la dita paraula. Ja sabem que una paraula, abans de desaparèixer, coexisteix amb la respectiva castellana. Aquest és un dels casos... que ham d'evitar.

Està testimoniada en LA RIBERA DEL CINCA.

Prové del llatí vulgar VENINU, variant del clàssic VENENU.

48. VERMELL

Sinònim de **«roig»**. Aquest últim terme és utilitzat, sobre tot, en els dialectes rossellonès i valencià. El del títol és forma comú en els dialectes oriental, occidental i de les Illes. De la mateixa manera que el castellà posseeix diferents formes per a un sol concepte (rojo/encarnado/bermejo/carmesí), nosaltros debem acceptar-la amb el cor obert de bat a bat. Es una paraula **avui desapareguda** del vocabulari fragatí, però que, abans, va existir. Tenim dos proves: una, que sigue d'us corrent en el dialecte accidental, i altra que, a Fraga, existeix L'ALCABOR VERMELL, que recull les aigües de tronada de la marge dreta de la carretera (direcció Saragossa). Suposo que el nom li ve del color de les aigües. Es clar, també, que si el mot **«vermell»** li va ser atribuït, debia de ser d'us corrent... fa alguns segles.

L'etimologia és **«VERMICULU» cuquet,** perquè el colorant vermell es treia a sovent dels quermes i altres insectes. La causa de la seus desaparició, pot ser la tendència a rebutjar una forma quan hom posseeix dues o més (tabique/antosta, vermell/roig, videll/meno...)

49. VEDELL

Derivat del llatí VITELLU, és nom que reben les bèsties joves de menys d'un any d'edat; és sinònim de «**meno**», paraula que es dona també en el dialecte occidental (Pla d'Urgell) i en el Maestrat. Es poden emplear ambdues indistintament, tal com fa el castellà amb les seues «**ternero**» i «**becerro**». Es paraula viva a Fraga —mortoïna, clar .

S'escriu VEDELL, encara que la pronunciem VIDELL nosaltros... i els andorrans, lleidatans, tortosins,...

Es curiós, tanmateix, que, malgrat tindre dos noms per aques animal, la seua carn sia coneguda generalment com a «**CARN DE TERNERA**». Mirem de dir «**CARN DE VIDELLA**»; «**ternera**» és un barbarisme lingüístic que s'ha de rebutjar.

50. VERGE

La forma corrent és «**VIRGEN**». Suposo que la forma «**VERGE**» va coexistir amb la forma «**Mare de Deu**», desapareixent desprès la primera. Al cap del temps ha tornat ha ser introduida pels canals de l'ensenyament o de la Església, ja castellanitzada.

Del llatí «**VIRGINE**», mateix significat.

Col·lecció la Sitja

AFRAGA

INSTITUT D'ESTUDIS FRAGATINS